

ДУХОВНІСТЬ ТА ДУХОВНИЙ СВІТ ОСОБИСТОСТІ**

Проблема духовності належить до тих філософських проблем, які прийнято називати “вічними”. Вона особливо актуалізується у драматичні періоди людської історії, який і переживає сьогодні Україна, коли принципово нові життєві явища та обставини коригують способи і засоби життєвого вибору, соціального самовизначення індивідів. Радикальні зміни у світовідношенні людини змушують кожного особисто осмислити нові суспільні реалії, визначити свої світоглядні установки, усвідомити місце і роль особи у процесі суспільної трансформації. За таких обставин проблема духовності набуває найважливішого статусу в структурі духовного світу особистості.

Вітчизняні вчені спромоглися зробити гідний внесок в теоретичне обґрунтування проблем духовності та духовного світу особистості на рівні надбань світової філософської думки. Серед опублікованих робіт слід назвати публікації В.Андрущенка, І.Бичка, В.Шинкарука, С.Кримського, О.Яценка та інших дослідників філософського напрямку.

У вітчизняній інтелектуальній традиції останньої чверті ХХ ст. досліджується широкий спектр компонентів духовного світу людини:

- знання та його види (І.Бойченко, В.Храмова та ін.);
- віра та переконання (П.Копнін, М.Михальченко, В.Шинкарук та ін.);
- оцінки, цінності і ціннісні форми свідомості (В.Возняк, М.Зелінський, Л.Сохань та ін.);
- цілі, ідеали, норми, орієнтири та інші регулятивні компоненти діяльності (В.Малахов, І.Надольний, В.Ярошовець, О.Яценко та ін.).

Важливим підґрунтям для новітніх досліджень проблем духовності слугувала потужна традиція, що склалася в українській філософії та українській духовній культурі загалом. У “філософії серця” Г.Сковороди, М.Гоголя, П.Куліша, І.Франка, П.Юркевича, є “ідея серця” як такого центру внутрішнього світу людини, котрий визначав її індивідуальність.

Метою даної публікації є філософський аналіз духовності та духовного світу як важливих чинників самовизначення людини.

* Васильєва О.С. – аспірантка кафедри теорії та історії культури Львівського Національного університету імені Івана Франка.

** © Васильєва О.С., 2003

Наукова новизна публікації полягає в тому, що в ній, на основі феноменологічного та структурно-функціонального підходів до аналізу людського буття, експлікується структура і зміст категорії духовного світу, розкривається значення духовності як чинника самовизначення людини.

Найактуальнішими проблемами сьогодення є проблеми духовності, світоглядної зрілості й моральності людини. Нині широко тлумачиться питання духовної кризи, шляхів пошуку духовності, чинників її відродження. Кожен дослідник намагається феномен духовності охарактеризувати, виходячи з власного бачення і розуміння. Для одних – це цілісність психічної діяльності людини (Коган М.), інші пов'язують духовність зі світом людських емоцій та відчуттів (Буртін Ю., Ксенофонов В.), ототожнюють її з творенням цінностей (Г. Парсонс) чи людської свідомості (Федотова В., Кемеров В.) тощо.

Античні мислителі, насамперед Платон та Арістотель, виявляли особливий інтерес до природи людської душі та духовного буття. Зокрема, у Арістотеля є вчення про “ентелехію” (гр. “ентос” – всередині, “телос” – мета і “ехо” – мати). Ним визнавалося існування деякої причини, яка є “причиною для самої себе”. Ентелехія – це спрямованість душі, це рушійна сила, активне начало, що перетворює можливість у дійсність. Цю ідею розвинув у вченні про монади Г.Лейбніц.

З розвитком філософської думки проблема духовності поглиблювалась, набирала на кожному етапі різних форм. Середньовічна філософія намагалася збагнути цей феномен через осягнення природи “віри”; німецька класична філософія – через “абсолютну ідею” (Гегель) і “любов” (Фейєрбах); феноменологія – через механізм “розуміння”; представники екзистенціалізму апелюють до самоцінності “духовного виміру” самого життя тощо.

Поняття “духове” не тотожне поняттю “ідеальне”. Ідеальні речі (думки, настрої, вольовий акт, прагнення тощо) оформляють (в ідеальній формі) дух, але не репрезентують його безпосередньо. Дух залишається за ідеальними речами. Те ж стосується і матеріальних речей, які “оформлюють” дух у матеріальну форму. Те, що ідеальні речі “оформлюють” дух “більш безпосередньо”, а матеріальні “більш опосередковано” (через ідеальні), не змінює суті справи [Франк С. Реальность и человек. - М., 1997. - С. 56].

Важлива також всебічна оцінка й аналіз духовних чинників, об'єктивне розкриття місця й ролі як релігії, так і вільнодумства в духовному світі особистості. Тим паче, що українському народові характерний плюралістичний світогляд як результат складності і суперечливості його історичного буття. З доволі поширеною релігійністю,

як зазначає відомий дослідник проблем релігієзнавства професор Колодний А., його свідомості, як і свідомості багатьох інших народів світу, притаманні також й елементи вільнодумства, що знайшло свій вияв у релігійному інакодуманні, пантеїзмі, деїзмі, антитеїзмі тощо. Тобто духовне життя українства – складна світоглядна панорама, але водночас вона постає як єдиний цілісний духовний процес, ідейні відтінки якого існують не для взаємовиключення чи протистояння, а як взаємодоповнювальні явища [Колодний А., Лобовик Б., Филлипович Л. та ін. Релігія в духовному житті українського народу.- К., 1994.- С. 4-5].

Нехтування духовними цінностями як культурними надбаннями, вбиває духовність особи, призводячи до деспотизму і здичавіння, відчаю й страху. Якщо взяти, наприклад, філософську антропологію, то вона має справу не просто з фактом людини як об'єкта наукового пізнання (біологічного, психологічного чи соціального), а з фактом людини як суб'єкта найвищої самосвідомості, з фактом надприродним. Вона, за словами М.Бердяєва, "...розпізнає природу людини як образ і подобу абсолютного буття, як мікрокосмосу, як верховний центр буття і проливає світло на таємничу двоїстість природи людини" [Бердяєв М. Смысл творчества.- Париж, 1991.- С. 91].

Конкретне життя протікає на ґрунті єдності душевного і тілесного буття, єдності життя, актуальності (потенційності, ідеальності і реальності). Двоєдина сутність людини полягає в тому, що її тіло, плотьське життя, зовнішній вияв душевного життя як об'єктивна дійсність утворює гармонію, деяку інтимну злигність із внутрішнім духом.

Зрозуміти суть духовного життя неможливо без розуміння добра і зла у людському житті. "Добро – те, що служить збереженню і розвитку життя, зло є те, що знищує життя чи перешкоджає йому" [Швейцер А. Культура и этика.- М., 1993.- С. 42].

Для повноцінного духовного становлення людині необхідна свобода. Так, ще Перикл розумів свободу, як свободу особистої дії. Пізніше цю думку висловив А.Шопенгауер, який вважав, що людина вільна, "якщо може робити те, що хоче" [Шопенгауер А. Свобода воли и нравственность.- М., 1992.- С. 48].

Сам факт морально-духовного життя з його відмінностями й оцінками передбачає свободу. Людина як вільна істота є не тільки втілювачем законів добра, але і творцем нових цінностей. Моральна свобода є реалізація морального обов'язку і дотримання добра: людина повинна стати тією, якою вона може бути.

Отже свобода, що дається від народження, що адекватна людській природі є основою духовного життя. Відсутність визначення змісту понять

"духовне", "духовність", розуміння їх, як чогось певного та очевидного, звісно, й спричинялося до одностороннього трактування й пояснення взв'язку духовного світу людини з різними явищами предметно-зовнішнього світу.

Людина завжди є усвідомлювальним, самоусвідомлювальним суб'єктом, що є необхідною умовою формування її духовного світу. Духовний світ особистості є утворенням ідеальним, яке належить до суб'єктивної реальності. Духовні процеси є доступними нашому самоспостереженню, матеріальні – сприйняттю, вивченню, практичній дії. Духовні і матеріальні принципи тісно взаємодіють між собою. Однак сучасна наука в деталях ще не розкрила цієї взаємодії, хоча й нагромадила велику кількість фактів для наукової відповіді на поставлене питання. В недалекому минулому взв'язок матеріального і духовного був ще більш загадковим. Згадаємо дитинство і наступний період нашого індивідуального становлення. Ось перша закоханість: ми відкриваємо в собі це почуття раптово, а не формуємо його самі. Те саме стосується, наприклад, почуття сорому, переходу від сприйняття явища до його розуміння і т.д.

Наприклад, всім відомо, що людина, перш ніж щось зробити, пускає в рух думку чи уяву. Цілеспрямованість – одна з найважливіших рис людини і її свідомості. В той самий час без матеріального утворення, соціально-культурних процесів неможлива не тільки цілеспрямованість, але і саме існування людини, особистості як такої [В.Петрушенко, Г. Щербакова. Вера в духовном мире личности.- Львов, 1989.- С. 18].

Увесь духовний капітал, яким ми живемо і який становить наше єство, у своїй першооснові не є надбанням нашого уособленого і замкненого в собі "Я", а успадкований і набутий тільки нами через активне спілкування: наші душевні потенції духовного світу реалізуються значною мірою тільки через обмін інформацією. Подібно до того, як наше фізичне життя можливе тільки через живлення, постійне включення в себе предметів і явищ навколишньої фізичної природи, так і наше духовне життя здійснюється лише завдяки спілкуванню, через колообіг духовних елементів, спільних як для нас, так і для інших людей.

Людина і відчуженість – явища, що виключають одне одного. Бути відчуженим означає бути відтятим від світу, не мати можливості користуватися своїми людськими силами, бути беззахисним, неспроможним активно діяти на навколишній світ. Такий стан породжує тривогу, є джерелом внутрішнього неспокою, що активізує стихію душевного життя, послаблюючи дії його "формуючої єдності" і за певних умов (передусім тривалості) веде до вивільнення душевної стихії з-під

влади цієї єдності – досить болісної процедури, яка може мати негативні наслідки. Звідси, за переконанням Е.Фромма, їй впливає одна з найглибших потреб людини – потреба в подоланні своєї відчуженості, вивільненні з полону самотності. Абсолютна неможливість досягти цієї мети веде до божевілля, бо тягар повної самотності можна здолати, тільки повністю ізолювавшись від зовнішнього світу, і почуття самотності зникне постільки, оскільки зникає сам цей зовнішній світ, від якого був відчужений індивід.

Ось чому в людей завжди є внутрішня потреба в спілкуванні, співпереживанні, співчутті й самоповазі, зміст і форми задоволення яких сприяють формуванню їхнього духовного світу [Пролеєв С. Духовность и бытие человека.- К., 1992.- С. 65].

Потрібно також підкреслити роль мистецтва у формуванні духовного світу особистості. Мистецтво володіє великим духовним потенціалом, який дозволяє через призму розвитку даної форми суспільної свідомості прослідкувати процес посилення його впливу на духовний світ особистості.

Використання мистецтва в ролі цілеспрямованого виховного засобу стало можливим, починаючи з епохи Відродження, коли відбулося його виокремлення з єдиного синкретичного життєвого ансамблю як самостійної діяльності. В художньому мистецтві закріпились принципи індивідуалізації та неповторності, об'єктивного і суб'єктивного.

Розширення естетичної сфери діяння, пов'язаної з художнім прогресом в епоху Ренесансу, дозволило в ході розкріпачення людської особистості підняти рівень духовності, так як відроджені ідеали несли великий світоглядний та емоціональний заряд, здатний виявити вплив як на раціональну, так і на емоціональну сфери духовного світу особистості.

Звичайно, найвищий вияв творчості їй досі доступний лише небагатьом обраним геніям людства, справедливо зауважив Л.Виготський [Выготский Л. Воображение и творчество в детском возрасте.- М., 1967.- С. 7], але в повсякденному житті, що оточує нас, творчість є необхідною умовою існування, і все, що виходить за межі рутини і в чому міститься хоча б йота нового, зобов'язане своїм походженням творчому процесу людини.

Творчість зумовлена самим способом людського існування і знаходить свій вияв у будь-якому фрагменті або різновиді діяльності кожного індивіда, бо вона завжди індивідуальна, неповторна. Це може бути “творчість як комбінування”, “як процес вирішення нестандартних завдань”, “суб'єктивне нове” і т.ін. “Все, що викликає перехід із небуття в

буття – творчість”, - писав Платон, започатковуючи у філософії категорію “творчість”.

Отже, творчість – це не просто важлива риса людини, а сама її сутність, яка формується, відкривається в онтогенезі поступово, з розширенням і поглибленням масштабів людської діяльності.

Традиційно у гуманітарних науках духовне асоціюється з моральним, духовне зводять до морального. Так, філософ С.Кримський під духовністю розуміє здатність переводити універсум зовнішнього буття у внутрішній всесвіт особистості на моральній основі. Духовність в кінцевому наслідку, на його думку, призводить до своєрідного смислового об'єднання образу з моральним законом особистості. Вона виступає як “внутрішня людина”, людина-серце, сокровенний суб'єкт власних творчих інтенцій. Духовність “пов'язана з вибухом свого власного образу, своєї долі і ролі, одним словом із зустріччю з самим собою” [Юнк К. Современность и будущее.- Мн., 1992.- С. 30].

Людина є моральною із-за здатності до симпатії, до співпереживання. А. Швейцер вважав, що було б логічним визнати таку симпатію формою егоїстичної потреби щастя. Людина, щоб бути справді щасливою, повинна бачити навколо себе щастя. Але таке співчуття нерідко є продовженням стурбованості за власний добробут. Людина побоюється, що нещасні заздрять їй, а тому будуть всіляко шкодити їй, зазіхати на її добро.

Є великі труднощі наукового пізнання духовного. Так, довести чи заперечити буття Бога, залишаючись на позиціях раціоналізму і формальної логіки не можна. Це означає, що безперспективним є спроби зрозуміти явища індивідуальної духовності з позицій як послідовного атеїзму, так і агностицизму. Але необхідність зрозуміти духовне диктується не можливостями однієї (нехай навіть і дуже “поважної”) методології пізнання, а важливістю цього розуміння для розв'язання життєвих завдань людини – духовного розвитку.

Аналіз духовності не можна здійснити в межах чистого позитивістсько-наукового аналізу об'єктивної дійсності. Людське мислення ще надто слабке у цій сфері. Раціональне мислення розглядає відношення між людиною і Богом як відношення між двома розділеними і якісно чужорідними інстанціями буття. У цьому ми приходимо до безвихідного антагонізму, бо людина перестає бути людиною, втрачаючи своє ставлення до Бога. Вихід із цього антагонізму полягає у деякому надраціональному синтезі, у якому залежність поєднувалась би із свободою самостійного буття [Франк С. Духовные основы общества.- М., 1992.- С. 125]. Тому ключові питання дослідження моральних і духовних

задатків людини А. Швейцер поставив у ракурсі пошуків тієї істинної життєвої позиції, яка призвела людину до внутрішньої гармонії та вдосконалення.

У духовний світ людини проникнути не просто, хоч він виявляється ззовні (манера ходити, одягатися, говорити, смаки у харчуванні, особливості збудливості та спокою). Для вивчення духовності потрібна велика інтелектуальна сміливість, бо тут завжди залишається місце загадці, таємниці, запитанням, на які немає повних та однозначних відповідей.

Духовне життя недоступне зовнішньому об'єктивному спостереженню, де обов'язкове розрізнення між суб'єктом і об'єктом. Воно схоплюється лише зсередини, бо відмінне від фізичної і психічної дійсності. Воно є глибинним пластом, а тому наша самість часто зникає з нашої уваги, хоч вона є постійним супутником всього життя (внутрішнього і зовнішнього).

Прагнення до духовності характерне для людини і тільки для людини. Сучасна цивілізація породила комп'ютерні системи, які в деякому розумінні “розумніші” людини, але вони можуть тільки імітувати духовність, однак не мати її. І навіть людина в своєму природному, гріховному стані, наскільки б вона не була освічена й начитана, на якому б високому інтелектуальному і інтелігентному рівні вона не знаходилась, - все одно духовний світ залишиться для неї таємницею.

Формою буття індивідуальності є духовність як результат своєрідного самобудування особи, виходу найвищих ціннісних інстанцій власного конституювання, формування менталітету. Це – результат досягнення того, що не здійснюється самоплинним природним шляхом, а є наслідком самозадоволення людиною своїх внутрішніх потреб.

Серед найглибших і найпоширеніших джерел такого задоволення є релігія – феномен, нерозривно пов'язаний з людським буттям. Ще за античних часів вважалось, що на планеті нема народів, позбавлених релігійної віри. В.Вернадський писав, що одну з найважливіших ролей в історії людства відіграла релігія і що немає жодного народу, в якого би була виявлена відсутність релігійних вірувань.

Тому важко віднайти в духовному житті людей фактор, який би впродовж тисячоліть відіграв більш вагомійшу роль, ніж релігія. Від кам'яного віку й до сучасної космічної ери, зазнаючи дивовижних змін і метаморфоз, живе вона в нерозривному зв'язку з людським духом, як і з світовою культурою.

Єгипетські величні храми й вавилонські гімни, Біблія Парфенон, європейське малярство і скульптура, “Божественна комедія” Данте і творча

спадщина Гоголя, думки Платона, К'еркегора, музика Гайдана, Баха, Бетховена – все це, за справедливим твердженням О.Меня, сягає своїм корінням релігії, завдячує їй своїм існуванням [Мень А. Истоки религии.- М., 1991.- Т. 1.- С. 13].

Релігія була вирішальним імпульсом у багатьох історичних рухах. Прийняття Азією буддизму, поширення християнства в Європі, експансія ісламу, реформація Західної Церкви – події, що стали відчутними віхами в житті людства і значною мірою визначили масштаби, темпи, тенденції світового розвитку.

На основі аналізу духовного світу особистості ми можемо зробити наступні висновки: земне життя постійно змінюється, в результаті духовного впливу різко зростають здібності людини. Вона відчуває, як у неї входить дух, який дає змогу їй здійснити неможливе у звичайному стані. Так, ріст здібностей до розуміння виявляється в розширенні й очищенні свідомості, в загостренні інтуїції, сприйнятті чистих смислів потаємного. Складні питання отримують кінцеві й зовсім визначені відповіді. При цьому людина відчуває естетичні переживання, що недоступні у звичайних станах. Свідомість заповнюють образи незвичайної краси.

Релігія для людини є ґрунтом абсолютної реальності, системою орієнтирів і в навколишньому світі, і у власному бутті. На думку П.Юркевича, релігія утверджується на містичному ґрунті духовного людського ества, на глибинній позадушевній суттєвості, а саме – в серці людини. Серце для філософа – основа й носій усіх фізичних, душевних і духовних сил людини, осереддя її морального та релігійного життя, пізнавальної діяльності, джерело невичерпного багатства її внутрішнього світу. “Натура людського серця”, як вважав П.Юркевич, містить у собі всю безпосередність буття, створеного Богом [Юркевич П. Сердце и его значение в духовной жизни человека, по учению слова Божия // Философские произведения.- М., 1990.- С. 93-94].

“Духовність” – це міра людськості людини, її основна атрибутивна властивість. Це – не характеристика, а конституїтивна особливість: духовність просто властива людині, як, скажімо, тілесне й психічне притаманні і тваринам. Духовність – це те, що надає людині неповторної унікальності з-поміж усього живого на планеті, а те, що притаманне їй і тільки їй. До того ж, духовний світ особистості не є зовнішньо сформованим, а є надбанням активності самої людини як діяльної цілісності, самоспрямованої на задоволення своїх внутрішніх природних потреб.

Духовний світ особистості формується в процесі засвоєння відповідних цінностей культури. До його до складу входять різні види діяльності людини, наукові знання, юридичні норми, моральні і естетичні цінності. В сукупності вони складають цінність суспільної свідомості.

В.Бодак (м. Дрогобич)

ХРИСТІЯНСЬКИЙ МОРАЛЬНИЙ ІМПЕРАТИВ: КУЛЬТУРОТВОРЧІ МОЖЛИВОСТІ**

Щодо культури релігія історично виконувала функцію формування нормативних меж. Це забезпечувало існування, репродукцію і розвиток культури, а, отже, суспільства. Саме тому аналіз культуротворчих можливостей релігійного морального імперативу постає актуальним завданням для сучасної культури, що шукає вихід з духовної і моральної кризи. У статті всебічно аналізуються основи, аргументація, можливості впливу на особистість і суспільство християнського релігійного морального імперативу, проводиться порівняльний аналіз з аналогічними можливостями впливу на культуру світської етики.

Спроби створити в ХХ ст. атеїстичне суспільство і «безбожну» мораль закінчилися крахом і кризою духовності в культурі постмодерну. Встановлення тоталітарних, репресивних режимів, масове насильство, загибель мільйонів людей, негативні наслідки науково-технічної революції, екологічна криза й інші глобальні проблеми людства привели зрештою до усвідомлення необхідності відродження духовності, повернення до загальнолюдських цінностей, що історично трансливалися через культуру релігією і релігійним морально-етичним імперативом.

До Нового часу існувала не тільки синкретична єдність релігії і культури, але й релігійних моральних норм і моральності. Тому проблема християнської етики була центральною для теології. Згодом ця цілісність починає розпадатися, але проблема релігійного морального імперативу залишається однією з основних для богословів і релігійних філософів.

Богослови твердять, що релігійні цінності не формуються в процесі діяльності, а даються Богом як вічні і незмінні істини, здатні самі визначати життєдіяльність людей. Провідній ролі релігії у формуванні системи цінностей приділяється значна увага в багатьох сучасних філософських і релігійно-філософських працях по аксіології. Представники неокантіанства

Г.Ріккерт і В.Віндельбанд відзначали, що в ієрархії цінностей вище місце належить релігійним. Тільки релігія, говорить Г.Ріккерт, підтримує і змінює життя в сьогоденні і майбутньому, додаючи йому смислу [Ріккерт Г. Філософія життя: Введення в трансцендентальну філософію.- К., 1998]. Подібні ж погляди висловлював представник філософської антропології М.Шелер. Сутність людини він вбачав у наявності душі з її потребами, що протистоять емпіричному буттю. Головна людська якість, як зазначав М.Шелер, - це прагнення до Бога, уявлення про якого пов'язані з переживанням абсолютних цінностей. Віра в його уявленнях є вічним антропологічним ядром особистості [Шелер М. Избранные произведения.- М., 1994].

До проблеми морального імперативу зверталися не тільки богослови. Це – центральна тема і основа філософської етики. Неможливо, говорячи про культуру, не торкнутися питань етики, у тому числі й релігійної. До цієї теми зверталися мислителі з часів Стародавньої Греції і по сьогоднішній день. Однак в основному акцент робився на культурозберігаючій функції релігійної моралі, а не на культуротворчих можливостях релігійного морального імперативу як в смислі духовної культури людини, так і суспільства. Тому в даній праці ми ставимо завдання прагматичного аналізу можливостей релігійного морального імперативу у формуванні моральності сучасної культури на прикладі християнського релігійного догмату.

У силу об'єктивності вимоги людської природи (у тому числі соціальної), морально-етичні норми доцільні, життєво необхідні. Може скластися враження, що вони нібито опускаються «зверху» – державою, релігією, ідеологією. Однак існують інші думки. Ще у XVIII ст. шотландські моралісти висловлювали ідеї про те, що норми моральності, принципи моральної поведінки людей не створюються правителями, політиками, священиками й іншими суспільними діячами, а формуються повільно і поступово в процесі самоорганізації людей під впливом мінливих умов їхнього життя. Подібна думка у вітчизняній науці висловлювалася В.Малаховим: «Подібно до моралі, звичаї також складаються в житті конкретних людських спільнот. Порівняно з правом і мораллю звичаї найглибше вкорінені в первісному синкретизмі, в давній історії людства» [Малахов В. Етика.- К., 2000.- С. 55]. Коли морально-етичні принципи сформовані, закріплені в культурі, то вони стають частиною буття універсуму культури і впливають на свідомість людей.

Релігія в культурі задає аксіологічні координати, ієрархію цінностей, повідомляє культурній діяльності вищу єдність і смисл. Дезактуалізація релігійного морального імперативу для сучасної цивілізації